

УДК 94(477.54)«1840/1914»

В. П. Потоцький

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ХЛИСТІВСЬКІ ГРОМАДИ АККЕРМАНСЬКОГО ТА ХОТИНСЬКОГО ПОВІТІВ БЕССАРАБСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1840 – 1914 рр.).

У даній статті зроблено спробу виявити та проаналізувати особливості розвитку секти хлистів Бессарабської губернії в XIX – першій половині XX століття. Зокрема, акцентується увага на історії хлистівства Аккерманського та Хотинського повітів. Основна увага приділяється таким аспектам: виникнення, динаміка та найважливіші чинники розвитку даного релігійного руху, особливості відносин сектантів із Російською Православною Церквою, державною владою та православним населенням. Автором виявлено п'ять громад секти хлистів у регіоні, простежено зв'язки між ними та стосунки з одновірячями з інших губерній Російської імперії.

Ключові слова: сектантство, сектант, прозелітизм, хлисти, православна церква, внутрішня місія.

В данной статье сделана попытка выяснить и проследить особенности развития секты хлыстов Бессарабской губернии в XIX – первой половине XX века. В частности акцентируется внимание на истории хлыстовства Аккерманского и Хотинского уездов. Основное внимание уделяется следующим аспектам: возникновение, динамика и важнейшие факторы развития данного религиозного движения, особенности отношений сектантов с Русской Православной Церковью, государственной властью и православным населением. Автором выявлены пять общин хлыстов в регионе, прослежены связи между ними, а также отношения с единовѣрцами из других губерний Российской империи.

Ключевые слова: сектантство, сектант, прозелитизм, хлысты, православная церковь, внутренняя миссия.

This article deals with the problem of the development of the Khlyst sect in Bessarabia in the XIX – early XX century. In particular, it focuses on the history of the Khlysts of Akermansky and Khotinsky counties. Special attention is paid to the following aspects: the emergence, dynamics, and the most important factors of the development of this religious movement, the peculiarities of the sectarian relations with the Russian Orthodox Church, the State and the Orthodox population. The author identified five Khlysts communities in the region, traced the connection between them, as well as their relationships with co-religionists from other provinces of the Russian Empire.

Keywords: sectarianism, sectarian, proselytism, Khlysts, the Orthodox Church, the internal mission.

Регіональна історія містичних сект православного походження, на жаль, і досі залишається недостатньо дослідженою. У вітчизняній історіографії набагато більше уваги приділяється протестантським рухам і старообрядництву. Про христововірство та тісно пов'язане з ним скопечтво українські історики пишуть небагато й здебільшого торкаються даної проблематики у межах більш масштабних тем. Серед авторів, які розглядали окремі аспекти розвитку секти хлистів (найпоширеніша в літературі назва) в українських губерніях Російської імперії слід назвати Л. М. Шугаєву [21] та Т. В. Нагорну [7]. Крім того, необхідно згадати й про роботи російських колег, які також приділяли увагу історії христововірства в окремих регіонах. Особливо хотілося б відзначити доробок А. Г. Бермана, який вивчав історію містичного сектантства у Середньому Поволжі [2]. У наших попередніх статтях висвітлювалися певні етапи історії хлистівства у межах Харківської губернії [12]. Розширення географії дослідження обумовлено необхідністю привернути увагу саме до регіональних особливостей сектантського руху «людей Божих» (самоназва христововірів) у заселених українцями місцевостях.

© Потоцький В. П., 2013

Це завдання видається нам дуже важливим, особливо на тлі поширеної у вітчизняній історіографії думки про непомітність та суто російський характер хлистівського руху в Україні.

Релігійна секта «людей Божих», або хлистів, є одним із старіших еретичних рухів по відношенню до Руської Православної Церкви. Вона утворилася в середині XVII ст. у Поволжі та в подальшому мала велику популярність у народному середовищі, здебільшого серед селян. Хлисти вірили в можливість сходження Святого Духа на будь-яку людину, яка веде праведний засіб життя. Вони визнавали лише духовне розуміння священних текстів і висували зі свого середовища новоявлених «пророків», «богородиць» і навіть «христів» (саме тому в науковій літературі за цією сектою закріпилася назва «христововіри», яку вчені вважають найбільш коректним визначенням). Місце у сектантській ієрархії залежало від рівня екзальтації прихильників учення. Зібрання хлистів називалися «радіннями» й проходили у вигляді колективних екстатичних молінь, що супроводжувалися співом, танцями, кружлянням та іншими, часто хаотичними, рухами. Хлистівська секта не мала чіткої структури у межах всієї країни. Кожна її громада в сутності становила цілком автономну одиницю й називалася «човном». Звичайно, між окремими «човнами» могли існувати певні зв'язки, однак це не було обов'язковим. Єдине, що дійсно об'єднувало численні хлистівські спільноти на просторах Російської імперії, – це схожі традиції.

Одним із найстаріших хлистівських «човнів» у Бессарабській губернії була громада у селі Семенівка Аккерманського повіту. Виникла вона десь наприкінці 40-х рр. XIX ст. [19, с. 637] Кількість сектантів та імена їхніх ватажків на той час, на жаль, залишаються невідомими. Проте можемо з великою долею впевненості припустити, що це було класичне хлистівське об'єднання (тобто не самочинницький, так званий «беседницький» рух, а саме справжнє хлистівство у його ортодоксальному варіанті). Ми маємо декілька підстав для такого твердження.

По-перше, село Семенівку було засновано 1789 року козаками-переселенцями з Таврії [1, с. 115], де у той час був поширений саме такий різновид учення «Людей Божих», причому найбільшу популярність він мав якраз у козацьких слободах. По-друге, у першій половині XIX ст. хлистівський рух іще зберігався у своєму початковому вигляді, певні місцеві відмінності були мінімальними. По-третє, 1871 року сектанти села Семенівка постали перед судом у звинуваченні в ересі [18, с. 637]. Як відомо, на той час законом переслідувалися тільки так звані «бузувірські» секти, тобто скопці та хлисти. У зв'язку з тим, що семенівських сектантів тоді не покарали, можна зробити однозначний висновок: це напевно були не скопці. У правоохоронних органів ніколи не виникало проблем з доказами скопечької суті підозрілої групи, чого не можна сказати про хлистівські «човни», де не зустрічалася людей з фізичними пошкодженнями. Саме тому протягом другої половини XIX ст. ми зустрічаємо досить небагато звинувачувальних судових вироків у відношенні «сірих голубів» (інша самоназва хлистів). Хоча сам факт судового переслідування у даному контексті переконливо свідчить про сектантський характер тієї чи іншої релігійної групи.

Про чисельність хлистів села Семенівка Аккерманського повіту ми маємо лише уривчасті відомості. Так само, як і про генезу самого «човна». Це, до речі, стосується й усіх інших громад «людей Божих» у Бессарабській губернії. За даними православних місіонерів у Семенівці нараховувалося: 1898 р. – 27 хлистів [10, с. 709], 1901 – 1902 рр. – 18 хлистів [20, с. 147; 11, с. 129], 1903 р. – 8 хлистів [21, с. 6]. Різке скорочення (майже вчетверо за п'ять років) числа прихильників секти православні священники пояснюють тим, що вісім із них «відмовилися від власної облуди» після бесід із місіонером, а двоє померли внаслідок хвороб [Там само]. Однак ми маємо великі сумніви щодо тих хлистів, які начебто пішли з секти. Серед «людей Божих» це була доволі поширена тактика: вони з легкістю проходили всі необхідні процедури «повернення до православ'я» (яке, власне, ніколи й не покидали) лише заради того, щоб місіонери дали їм спокій.

Хлисти села Семенівка не стали винятком. Як зазначає один із офіційних звітів: «Ватажки семенівської громади разом із іншими її членами ще у 1899 р., під час першої появи в них місіонера (на той час секта в селі існувала вже півстоліття – В. П.), відкрито, навіть урочисто

приєдналися до православної церкви; однак оскільки вони не позбулися своїх тісних стосунків з очевидними хлистами села Троїцького Херсонської губернії, то змушують нас не виказувати повної довіри щодо щирості їх повернення. У стосунках із православними й особливо зі священниками вони не щирі й вкрадливі, намагаються бути вже занадто послужливими, люб'язними, запобігливими та м'якими» [20, с. 147].

Керівниками семенівського «човна» упродовж 1902–1903 рр. вважалися селяни Касян Дульцев і Василь Донської [20, с. 147; 21, с. 6]. Про Касяна Дульцева відомо, що він був дуже активним парафіянином, регулярно відвідував місцеву церкву. Колись давно він відмовлявся після Святого Причастя спробувати вино, однак потім, за відгуками священника, погодився й на це. Загалом Дульцев відрізнявся від інших православних лише тверезим засобом життя. Цей чоловік зовсім не вживав м'яса та не пив горілки [21, с. 6]. Який саме статус серед місцевих сектантів мали Касян Дульцев і Василь Донської напевно сказати важко. Можемо припустити, що вони вважалися у своєму «човні», як мінімум, «пророками». Оскільки семенівська громада була автономною й поступово втратила зв'язки з одновірцями із сусідньої Херсонської губернії, то її лідери мали проводити радіння самостійно. А це означає, що їм доводилося і стежити за дотриманням церемоніалу, і «водити коло», і починати спів, і «пророкувати» (якщо Святий Дух не сховався на когось іншого з числа «людей Божих»). Той факт, що «човен» села Семенівка був найстарішим у повіті, свідчить про давні хлистівські традиції у цьому населеному пункті. Відповідно і місцеві керівники секти мали бути обізнаними та авторитетними лідерами.

Характерні риси, притаманні семенівським хлистам, православні священники небезпідставно вважали загальними для всіх «людей Божих» у губернії, тому й поширювали їх на будь-які підозрілі громади, вважаючи за точну ознаку належності до секти. Місіонери повідомляли, що «хлисти із зовнішнього боку поводяться у власному моральному житті просто зразково. Вони дуже старанно відвідують храм Божий..., дотримуються постів, скромничають, всіляко віддаляються від мирських розваг, долучаються християнських таїнств тощо» [20, с. 153]. Бессарабських хлистів православні місіонери порівнювали з ченцями. «Громада хлистів являє собою такий собі монастир у селі, – читаємо в одному із звітів, – чоловіки-хлисти дуже любляють носити бороди на тій підставі, що всі святі носили бороди, й що людина повинна бути такою, якої Бог її створив, тобто не голити бороди...» [21, с. 13]. Крім цієї, досить неконкретної, характеристики наводяться й більш важливі ознаки. Як, наприклад: відмова від м'ясних страв та спиртних напоїв; відмова від участі у сільських святах («уникають бувати на весіллях, хрестинах, поминках»); відмова від статевого життя («одна хлистівка заявила, що вона не буде більше задовольняти вимог свого чоловіка, оскільки прийшов їй час каятися») [Там само]. Молоді хлопці та дівчата, що є членами хлистівських човнів, «...завичай втрачають свій життєрадісний, притаманний молоді, вигляд, й стають зосередженими, поглибленими в себе, мовчазними й ні за що не хочуть укладати шлюб...» [21, с. 14]. Є ще одна дуже важлива ознака – таємність цієї секти. «Хлисти докладають усіх зусиль для того, щоб залишатися, якомога менш помітними, а тому у своїх стосунках із православними вони поводяться вкрай стримано, поступливо й мирно, хоч і уникають зайвої близькості» [20, с. 156]. Ось цим, власне, й пояснюється легка згода хлистів на більшість вимог, що висувалися до них з боку православного священника.

Іншим відомим хлистівським «човном» у південній частині Бессарабії була сектантська спільнота, що склалася у посаді Шабо Аккерманського повіту. Там сектантська громада виникла значно пізніше, ніж у Семенівці, й була відносно невеликою. У будь-якому разі в місіонерських звітах ми зустрічаємо перші згадки про неї тільки 1901 р., коли в Шабо мешкало лише п'ятеро хлистів [21, с. 14]. Стільки ж їх було й 1902 року [20, с. 147], а 1909 р. кількість сектантів збільшилася аж до 8 осіб [9, с. 18]. Проте незначні чисельні показники шабського «човна» зовсім не дають підстави ставитися до нього несерйозно. Хлистівська громада й не повинна бути великою, в неї, як правило, входить стільки людей, скільки можуть вміститися в одну кімнату звичайного будинку (у т. зв. Сіонську горницю), де відбуваються радіння. Прозелітизмом «люди Божі», звичайно, займалися, але досить вибірково й обережно.

Шабський «човен», безперечно, був одним із своєрідних регіональних центрів південноукраїнського хлистівства. Справа в тому, що саме посад Шабо обрав як свою резиденцію дуже впливовий хлистівський ватажок Антоній Макаренко. Цей молодий чоловік по півроку жив у своєму рідному селищі Троїцьке Одеського повіту Херсонської губернії, де очолював доволі великий «човен», а другу частину року проводив у бессарабському посаді Шабо, де мав свої виноградники [8, с. 8]. Про високий статус Антонія Макаренка у хлистівському середовищі свідчить той факт, що у книзі одеського місіонера М. Кальнева була надрукована його фотокартка [5, с. 164]. Якщо місіонеру потрапило фотографічне зображення одного з лідерів містичної секти, це може означати лише одне: сам лідер надсилав власне зображення своїм послідовникам (до речі, Макаренко там зображений із хрестом у руці – тобто це не звичайний побутовий знімок). Так робили тільки лідери секти, наприклад, «братець» Іван Чуриков, «Охтинська богородиця» Марія Смирнова, Увар Єрмоленко, Василь Підгорний та інші. Відповідно, можемо припустити, що Антоній Макаренко на відстані керував декількома «човнами» й, напевно, сприймався своїми послідовниками не як «пророк», а скоріше як «христос».

Семенівський «човен» згодом відколовся від Макаренка, проте шабська громада при ньому лише міцнішала. Православні місіонери 1914 р. так прямо й писали: «старе хлистівство у згуртованості міцнішає» [8, с. 8]. Про силу шабського гуртка свідчить той факт, що саме з цього посаду хлистівське вчення було занесене у сусідні населені пункти, зокрема на хутір Пацушой Аккерманського повіту, де 1909 р. вже налічувалося чотири нові його послідовники [9, с. 19].

Шабські хлисти проводили нічні радіння у домі місцевого селянина Євграфа Білоуса, який мав двох незаміжніх дочок. Ці дівчини були відомі своїм показово негативним ставленням до шлюбу. Згодом їм вдалося втягнути до своєї компанії й доньку однієї вдови, яка раніше, зі слів матері, була «дівка на все Шабо», а після дружби з молодими хлистівками стала сумною, задумливою й почала до півночі читати церковні книжки [21, с. 7]. Вдова скаржилася священику, що тепер її донька й чути нічого не хоче про одруження.

У північній частині Бессарабії наприкінці XIX – на початку XX ст. існувало три хлистівські громади, кожна з яких ми вважаємо повністю самостійними одиницями. Це «човни» у селищах Вовченці, Верхні Широуци та Новосельці Хотинського повіту.

У Вовченцях була найстаріша й найбільша громада «людей Божих» у північній Бессарабії, яка з'явилася 1885 року [18, с. 750] й налічувала 1898 року 27 осіб [10, с. 708], 1901 року – 20 осіб [11, с. 129], 1902 року – 20 осіб [20, с. 147], 1903 року – 17 осіб [21, с. 6]. Занесена секта була відставним солдатом Кирилом Рябим, який приїхав з Катеринославської губернії. Він одразу створив дуже згуртовану громаду, у якій користався безсумнівним авторитетом. Секрет популярності цього неписьменного чоловіка православні місіонери бачили в його надзвичайній набожності. Вони визнавали, що саме Кирилу Рябому вдалося відвернути багатьох односельців від пиятики, через яку дуже страждали «малороси Хотинського повіту» [21, с. 7]. Керманич вовчанського «човна» проводив радіння у своєму будинку [20, с. 147], а по релігійних святах його послідовники після обов'язкового відвідування церкви збиралися разом, зачинялися й не виходили на вулицю [20, с. 149].

Православні місіонери приділяли дуже багато уваги вовчанським хлистам: вони регулярно приїздили в село для проведення бесід із сектантами (серед іншого, їм роз'яснювали позицію РПЦ щодо шлюбних стосунків чоловіка та жінки та про значення їжі у справі догодження Богів), домоглися відкриття у селі церковної школи [18, с. 755] тощо. Протягом одного лише 1898 р. православний місіонер Архип Сирбу провів шість публічних бесід із місцевими хлистами (у Вовчинцях їх називали шалапутами) та дві приватні [4, с. 7]. Місіонери тішили себе ілюзією, що їм вдалося сильно похитнути місцевий хлистівський «човен». Члени громади Кирила Рябого запевняли заїжджих службовців РПЦ у тому, що вони вже не збираються разом і бачать один одного тільки під час публічних бесід із місіонерами, казали, що всі їдять м'ясо, й навіть дали підписку сільському пастирю в тому, що зрікаються своєї колишньої омани [21, с. 7]. Як вже зазначалося, подібним зізнанням, якщо йдеться про хлистів, взагалі вірити не варто. Один із дванадцяти заповітів засновника секти Данила Пилиповича (XVII ст.) гласив: «Ці заповіти

утримуйте у таємниці, ані батькові, ані матері не розповідайте, батою будуть бити та палити вогнем – терпіть». Саме через цей таємний характер секти «сірих голубів», під час перепису населення 1897 року жоден із бессарабських хлистів не назвав себе таким, усі записалися православними [20, с. 146]. Єдине, чого напевно православним місіонерам вдалося досягти своїми бесідами у Вовчанцях, це налаштувати проти місцевих хлистів інших селян. Вони почали глузувати з сектантів, давати їм образливі прізвиська, погрожувати [20, с. 147, 156; 18, с. 755].

Хлистівський «човен» у Верхніх Широуцах був відносно невеликим, однак в нього входили й мешканці сіл Заражани й Козиряни Хотинського повіту, куди часто навідувався очільник місцевої громади «сірих голубів» Яків Біляк [12, с. 521; 4, с. 8]. Він також був колишнім солдатом, що є досить типовим для хлистівських ватажків, які часто знайомилися з новим релігійним ученням саме в армії. У Верхніх Широуцах свій хлистівський «човен» з'явився приблизно 1891 р. [18, с. 750], й місіонери спочатку вважали його частиною вовчинецької громади, напевно, через його нечисленність. У самих Верхніх Широуцах постійно нараховували 2-3 хлистів [11, с. 128; 10, с. 708; 21, с. 5]. Однак у зв'язку з надзвичайною активністю Якова Біляка православні священники змушені були змінити своє ставлення до цієї особи, визнавши в ньому самостійного лідера. Через це візити єпархіального місіонера у Верхні Широуци значно почастишали [4, с. 7].

Інший «човен» «людей Божих» виник у селі Новосельці Хотинського повіту 1897 р., після того як туди прибув австрійський підданий на прізвище Мунтян. Оселившись у домі місцевого мешканця Григорія Каралаша, новоприбулий досить скоро сколотив невелику громаду з 13 осіб. Спочатку «чудовий мандрівник» розповідав селянам про свої подорожі по святих місцях, потім запропонував їм побрататися між собою, й зрештою впровадив між «духовними братами й сестрами» обряд «цілування духовного». Своїм послідовникам Мунтян розповідав, що тільки він може вивести душу з пекла, казав, що церковний шлюб є блудодійством, а плотський союз із законним чоловіком називав блудом, закликаючи всіх до «любові Христової» [21, с. 8]. Місіонери стверджували, що Мунтян зваблював своїх послідовниць, й взагалі вважали його шахраєм. Саме через це православним священникам вдалося домогтися вигнання Мунтяна з села. Після його уходу 1903 р. «човен» у Новосельцях якось сам собою зник. Вірний послідовник Мунтяна Григорій Каралаш разом із дружиною Оленою продав свій будинок і землю й пішов вступати до якогось монастиря. Згодом він повернувся до села ні з чим. Частина ж залишених без керманича хлистів місцевий священник залучив до співу у парафіяльному храмі, бажаючи в такий спосіб задовольнити їхні духовні шукання [21, с. 8-9].

Станом на 1914 р. ситуація з хлистівством у губернії виглядала вкрай оптимістично. Місіонери тоді змогли виявити тільки 7 явних хлистів і 12 підозрілих осіб на всю губернію. Як висновок, у звіті говориться: «Хлистівство числом послідовників, вочевидь, є незначним; не маємо даних для звинувачення в пропаганді, але спростовувати його наявність місія не може, оскільки хлистівство – секта таємна» [6, с. 1233].

Підбиваючи підсумок, хотілося б зазначити, що наявність хлистівства у межах Бессарабської губернії протягом другої половини XIX – початку XX ст. є очевидним фактом. Причому там діяли класичні «човни» «людей Божих», що були носіями поволзької, тамбовської чи донської хлистівської традиції (їх ще називали постниками та шалапутами). Бессарабські сектанти-містики не становили єдиної спільноти, зв'язки між ними мали обмежений характер, а серед окремих «човнів» простежується прагнення повної автономії. Як правило, одна громада розміщувалася в межах одного населеного пункту, однак траплялися й виключення. Деякі сектантські групи (наприклад у посаді Шабо) мали тісні стосунки з одновірцями, які проживали у сусідніх губерніях, що свідчить про їх інтеграцію до більш масштабних хлистівських рухів. Проте більшість бессарабських громад «сірих голубів», безперечно, мала лише локальне значення. Чисельність бессарабських хлистів не можна назвати значною, проте науковий інтерес до цього унікального прояву релігійної народної культури жодним чином не залежить від кількості adeptів окремої секти. Саме по собі хлистівство, безперечно, є одним із найцікавіших феноменів простонародного містицизму.

Російська Православна Церква у Бессарабії доволі активно діяла проти місцевого хлистівства і, як свідчить випадок із примусовим виселенням ватажка секти у селі Новосельці Мунтяна, мала у цьому підтримку світської влади. Публічні й приватні бесіди з хлистами-постниками регулярно включалися до розкладу поїздок єпархіального місіонера [13-16]. Однак слід сказати, що православні фахівці з сектознавства звертали увагу тільки на так званих завідомих хлистів й, можливо, не помічали їх краще законспірованих одновірців. Той факт, що кількість «людей Божих» у губернії невпинно скорочувалася, може свідчити, з одного боку, про результат профілактичної роботи православної внутрішньої місії, а з другого, – про появу в неї інших об'єктів для боротьби. У першу чергу – баптистів та інокентіївців. До речі, саме до останніх священики могли приписувати всіх, хто за ознаками поведінки нагадував хлиста.

Література

1. Антипова С. Русский язык села Семеновка района Штефан-Водэ Республики Молдова / С. Антипова // Русин. – 2007. – № 2. – С. 114–120.
2. Берман А. Г. Мистические секты в Среднем Поволжье в XVIII – XX вв. / А. Г. Берман. – Чебоксары; Изд-во Межнац. гуманитарно-технического ин-та Поволжья, 2004. – 66 с.
3. Димитрий (иеромонах). Отчет противосектантского миссионера Кишиневской епархии за 1901 год // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1902. – № 5. – С. 128-134.
4. Извлечение из отчета миссионерского комитета Кишиневской епархии за 1897 год. // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1899. – № 1-2. – С. 4–11.
5. Кальнев М. А. Русские сектанты, их учения, культ и способы пропаганды / М. А. Кальнев – Одесса: Издание М. А. Кальнева, 1911 – 341 с.
6. Краткое извлечение из отчетов епархиальных миссионеров-проповедников за 1914 год // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1915. – № 44. – С. 1233–1240.
7. Нагорна Т. В. Поява христовірів в Україні: спроба часової та територіальної локалізації / Т. В. Нагорна // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 16. – С. 291–296.
8. Отчет епархиального миссионера-проповедника, протоиерея Феодосия Кирики за 1913 год // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1914. – № 16. – С. 43.
9. Отчет Кишиневского Православного Христо-Рождественского Братства за 1908 год // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1910. – № 8. – С. 1–29.
10. Отчет Миссионерского комитета Кишиневской епархии за 1898 год // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1899. – № 24. – С. 704–714.
11. Отчет противосектантского миссионера Кишиневской епархии за 1901 год // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1902. – № 5. – С. 128–134.
12. Первый съезд миссионеров Кишиневской епархии в г. Кишиневе с 1-го по 7-е июня 1893 года // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1893. – № 16. – С. 519–528.
13. Потоцький В. П. Особливості розвитку секти хлистів на Слобожанщині в другій половині XIX століття / В. П. Потоцький // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Тематичний випуск «Актуальні проблеми історії України». – № 37. – X., 2008. – С. 25–32.
14. Расписание поездок и бесед епархиального противосектантского миссионера за 2-ю половину 1908 года // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1908. – № 35. – С. 184–185.
15. Расписание поездок и бесед епархиального противосектантского миссионера в первом полугодии 1904 года // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1904. – №3. – С. 61–62.
16. Расписание поездок и бесед противосектантского миссионера во 2-м полугодии 1905 года // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1905. – № 18. – С. 398.
17. Расписание поездок противосектантского миссионера Кишиневской епархии в первой половине 1903 года // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1903. – №3. С. 74–75.
18. С. В. Д. Несколько слов о расколе, сектантстве и церковных школах в Хотинском уезде // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1898. – № 22. – С. 748–566.
19. С. М. Секта хлыстов // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1899. – № 22. – С. 627–637.
20. Сектантство и противосектантская миссионерская деятельность в Кишиневской епархии в 1902 году // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1903. – № 6. – С. 141–165.
21. Сектантство и противосектантская миссионерская деятельность в Кишиневской епархии в 1903 году // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1904. – № 5. – С. 1–20.

22. Шугасва Л. М. Православне сектантство в Україні: особливості трансформації / Л. М. Шугасва. – Рівне: Видавець Зень О. М., 2007. – 320 с.